

Akademie výtvarných umění v Praze

Studijní program Volné Umění

Ateliér Intermédia II

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Polyfónia Neprítomnosti Polyphony of Absence

Vypracoval/a: Bc. et Bc.A Mária Jančová

Vedoucí diplomové práce: doc. MgA. Pavla Sceranková Ph.D.

Konzultantka diplomové práce: M.A. Hana Janečková PgCert.

Oponentka / oponent diplomové práce: Mgr. Mariana Pecháčková

Akademický rok 2024/2025

Prelude

Abstrakt

Písomná časť diplomovej práce predstavuje inšpiračné zdroje a teoretické východiská diplomovej práce, konkrétne morské slimáky, ktoré slúžia ako modelové organizmy pre výskum pamäti a "vymazávanie" spomienok a rezonanciu skrz gitarové struny, ktoré skrz prázdny priestor v keramických objektoch znejú a násobia svoj zvuk. Práca tak na príklade absencií - ako absencia materiálu, alebo absencia spomienok či života poukazuje, že sa nejedná o jednoduchú binaritu prítomnosť/neprítomnosť, ale o časový fenomén. Samotná neprítomnosť vplýva na človeka rovnako ako neživé objekty skrz afekt.

Polyphony of absence

Interlude

Neprítomnosť ako aktívna matéria: absencia, pamäť a ontológia priestorovej dočasnosti

Absencia – či už vo forme fyzickej dutiny v materiálnom objekte alebo ako medzera v pamäti – nie je jednoducho prázdnotou, ale aktívnym priestorom možností. Táto práca skúma absenciu v dvoch zdánlivo nesúvisiacich, no v hlbšej rovine prepojených kontextoch: ako rezonančnú kvalitu keramických nádob, kde neprítomnosť materiálu (dutina, ozvena, plocha na rezonanciu) umožňuje zvuk, a ako neurobiologický fenomén pamätevej neprístupnosti, demonštrovaný experimentami s morskými slimákmi (*Aplysia californica*). Oba prípady ukazujú, že absencia nie je pasívnym nedostatkom, ale dynamickým prvkom, ktorý formuje materiálne aj kognitívne procesy.

V prácach, ktoré sa zameriavajú na skúmanie neprítomnosti ako materiálneho a afektívneho faktora, sa čoraz viac stretávame s výskumami, ktoré rozvracajú binárnu opozíciu medzi prítomnosťou a neprítomnosťou, medzi materiou a vedomím, medzi živým a neživým.

Ako ukazujú experimenty a výskumy na morských slimákov *Aplysia californica*¹, pamäť nie je len osobná skúsenosť, ale distribuovaný, epigeneticky kódovaný materiálny proces, ktorý môže byť prenášaný a manipulovaný mimo individuálne telo². Týmto zistením sa otvárajú nové horizonty uvažovania o pamäti resp. spomienkach ako o forme neprítomnosti, ktorá je zároveň fyzicky prítomná – ako epigenetický zápis, ktorý nemá aktuálny prístup k polohe, ale nie je zničený. Práve tento faktor páľčivej absencie, prázdneho priestoru, ktorý nemožno vyplniť, resp. nie je prístupný je téma, ktorá sa v mojej práci často objavuje. Zahltie negatívnym priestorom, neurčitými tvarmi, formami, neukončenosťou, neustálou prácou v procese využívam absenciu ako stratégiu na poukázanie dusivého množstva možností. Zahŕňa tak v sebe potenciál všetkých možností, ale zároveň neukazuje na žiadny konkrétny.

Podľa Patricie Clough afekt a pamäť nie sú len individuálnymi, vnútornými procesmi, ale sú formované a sprostredkované prostredníctvom technológií a prostredím, v ktorom sa nachádzame. Týmto spôsobom sa pamäť stáva kontingentnou - závislou od kontextu, vtelenou - prepojenou s telom a vzťahovo-distribuovanou teda rozšírenou medzi rôzne entity a

¹ V týchto experimentoch, ktoré preukázali možnosti manipulácie pamäti (vymazanie spomienky a jej "transplantáciu" do slimáka ktorý s udalosťou nebol konfrontovaný ale reaguje na ňu tak, akoby ju sám zažil) v jednoduchom experimente na morských slimákoch, ide o jednoduchý experiment, pri ktorom je slimákovi spôsobený fyzický diskomfort - elektrický impulz. Slimák, ktorý tento diskomfort zažil si udalosť pamätá a reaguje obranným stiahnutím svalom pri opakovanej expozícii. Zatiaľ čo slimák, ktorý tomuto diskomfortu nebol vystavený má len krátku reakciu. Vedci boli schopní túto traumatickú spomienku odstrániť, resp. zablokovať prístup k nej tak, že slimák si podnet nepamätá a reaguje rovnako ako slimák, ktorý tejto udalosti nikdy nebol vystavený. Táto udalosť bola revolúčny prevratom v tom, ako chápeme pamäť. Ešte viac zaujímave a znepokojujúce bolo zistenie, že ako bola slimákov vstreknutá fragmentárna RNA zo slimákov, ktorý túto udalosť zažili, tak tieto slimáky reagujú aj bez žitej skúsenosti rovnako ako tie, so žitou skúsenosťou. Tento výskum naznačuje, že pamäť nie je individuálne podmienený súbor neurálnych spojení, ale je viac roztrúsená, komplexnejšia a medzigeneračne prenosná.

² Bédécarrats et al., 2018, s.4

prostredia³. Takýto pohľad oslobodzuje koncept pamäti od jej viazanosti na jeden konkrétny subjekt a zasadzuje (alebo v prípade slimákov - implantuje) ju do prostredia, do matérie, v časových a priestorových konfiguráciách, ktoré sú nestále, zraniteľné a zároveň aktívne.

Nový materializmus, reprezentovaný autorkami ako Karen Barad a Jane Bennett, poukazuje na to, že aj neprítomnosť môže byť chápaná ako aktívna sila, ktorá spoluurčuje formovanie subjektivity a poznania⁴.

Teoretický kontext nového materializmu a hauntológie

V prípade neprítomnosti môžeme hovoriť jazykom nového materializmu ako o *agentickej absencii*, neprítomnosť, podobne ako neaktivita neznamenajú nečinnosť a nepôsobenie, ale stav vecí, ktorý na afektívnej rovine vplýva rovnako ako prítomnosť.

V prípade rezonancie je tak neprítomnosť materiálu určujúcim prvkom, ktorý rozhoduje o sile tónu.

Hauntológia a afektívna logika prázdna

Jacques Derrida vo svojom diele *Spectres de Marx* (1993) zavádza koncept hauntológie ako štruktúru temporality založenej na neprítomnej prítomnosti: „*to haunt does not mean to be present, and this non-presence as presence that constitutes the hauntological structure of temporality*”⁵. Duch, ktorý sa v hauntologickej logike vracia, nie je entitou, ale udalosťou – návratom toho, čo sa neuskutočnilo, čo bolo potlačené alebo zabudnuté. V tomto zmysle absencia nie je ticho alebo nulový stav, ale aktívna zložka štruktúry reality, ktorá sa do nej vrýva práve cez svoju nemožnosť.

V kontexte diplomovej sa neprítomnosť manifestuje ako absencia začiatku a konca, ako nedokončenosť, ako prázdny priestor, ktorý nie je pasívnym rámcom, ale afektívnym poľom. Tento typ „materializovaného zabúdania” je možné chápať ako environmentálnu a performatívnu stopu, ktorá síce nemá prístupový kód, ale formuje zmysel cez svoje trvanie a zánik. Podobne ako doznievajúca rezonancia strún či rozpúšťajúce sa slimáky z mydlovej hmoty, absencia sa stáva formou prítomnosti skrz svoju, svoje echo.

Neprítomnosť ako infraštruktúrna nedostupnosť

Skúmanie neprítomnosti prostredníctvom biologických modelov (ako je napríklad indukcia zabudnutia skrz metyláciu RNA u morských slimákov) – ukazuje, že „odstránenie” nie je deštrukcia, ale prerušenie jednej prístupovej cesty. Tento pohľad je v súlade s posthumanistickou kritikou karteziánskeho dualizmu tela a vedomia, kde sa pamäť chápe nie ako duchovná stopa, ale ako „prepojenie, ktoré môže byť prerušené, ale nie vymazané”. V prípade chirurgických zákrokov ako kalosotómia (chirurgické prerušenie kontaktu medzi pravou a ľavou hemisférou ako radikálne riešenie v ťažkých prípadoch epilepsie) rovnako barbarské

³ Clough 2008 s.3

⁴ Barad, 2007; Bennett, 2010 s.xiv

⁵ Derrida, 1993, s. 63

metódy ako "skrotiť" mozog, ktorý nespadal do spoločenských noriem 20. storočia ako lobotómia či pomerne nenáročný a zvrátiteľný zákrok ako vazektómia - nedochádza k vyňatiu, ale k prerušeniu – a práve to robí neprítomnosť afektívne silnou: je príliš hmatateľným nedostatkom⁶.

Pamäť ako materiálny proces tak získava podobu vrstveného, neustále sa prepisujúceho archívu, ktorý nie je stabilný ani lineárny. Tento pohľad zodpovedá feministickým epistemológiám, ktoré odmietajú predstavu objektívnej, fixovanej pravdy a namiesto toho preferujú situované, dynamické poznanie⁷. V súčasnom umení sa tento postoj môže prejaviť aj v práci s organickými, nestálymi materiálmi či organizmami napríklad kvasinkami, baktériami, prvkov – napríklad využitím a umiestnením slizovky vápenatej na niektoré objekty. Tento organizmus sa dokáže bez nervového systému navigovať v priestore a optimalizovať svoj pohyb⁸. Práve jej schopnosť rásť, meniť smer a prežívať v nehostinných podmienkach sa stáva živou metaforou pre pamäť a subjektivitu: entita bez centrálneho vedomia, ktorá napriek tomu uchováva a využíva informáciu.

V kontexte zvukovej inštalácie je rezonancia skrz prázdne nádoby sprítomňovaním, navodzovaním nových ciest, nových prístupov k už neexistujúcim alebo ešte neexistujúcim.

Hauntologické choreografie: Neprítomnosť ako umelecká prax

V kontexte súčasného umenia sa hauntológia – ako návrat nenaplnenej budúcnosti – stáva formou tvorivého nástroja, ktorým umelci rozvíjajú stratégiu narušenia lineárnej temporality a reprezentácie. Umelecké diela, ktoré operujú s absenciou, prázdny priestorom a nedokončenosťou, vytvárajú štruktúru, ktorá je analogická s tým, čo Derrida popisuje ako "*non-presence as presence*". Ako píše Mark Fisher, hauntológia je „nedosiahnuteľný prísľub budúcnosti, ktorá mala prísť, ale nikdy neprišla“⁹. (V tomto zmysle sa absencia v umeleckej práci stáva stratégiou opozície voči dominujúcemu poriadku času, ktorý favorizuje pokrok, inováciu a seba-aktualizáciu)

Práve diela, ktoré sú „work in progress“, nedokončené alebo podliehajú neustálej premene – napríklad skrz organické procesy kvasenia, hnitia či rozkladu – sa ukazujú ako vhodnými zástupcami tejto temporalitnej opozície. Umelkyne ako Anicka Yi či Pamela Rosenkranz využívajú biologické a chemické zložky na tvorbu environmentov, ktoré sú nestále, premenlivé a senzitívne na vonkajšie podmienky. Tieto materiálne choreografie sú zároveň hauntologickými štruktúrami pohybu absencie v čase a priestore, ktorý sa nikdy neukotví, ale vždy zanechá stopu. Umelci ako Tarek Atoui, Naama Tsar či Yuko Mohri pracujú so zvukom v odlišných rovinách, ale všetkých spája záujem o zvukovú stop viac, než o vytváranie zvukových kompozícií, demonštrujú tak záujem o nemateriálne skrz materialitu.

Materialita bez tvaru: Živé konfigurácie zabúdania

⁶ Haraway, 1991, s. 14

⁷ Haraway, 1988, s. 580

⁸ LaBelle, 2010, s. 17

⁹ Fisher, 2014, s. 19

Neprítomnosť nie je len kategóriou absencie, ale pohybom matérie mimo reprezentácie. V práci *Polyphony of absence* je prítomná inštinktívna stratégia odmietnutia ukončenia a ukotvenia. Použitie meňavkovitých organizmov ako *Physarum polycephalum* (Vápenatka mnohohlavá) tematizuje živú matériu, ktorá je zároveň modelom kognície bez centrálneho nervového systému. Ako ukázali experimenty Nakagakiho a kol., tento organizmus je schopný optimalizovať cestu k potrave, čím preukazuje druh rozumového potenciálu mimo ľudskej racionality¹⁰. Tento poznatok rezonuje s posthumanistickými a feministickými snahami dekategorizovať poznanie a agentúru ako výsostne ľudské a vedomé. Prítomnosť týchto organizmov v environmente rozširuje aj jeho zamrznutie v čase. Vápenatka okrem iného je schopná v nehostinných podmienkach zastaviť svoje metabolické procesy, úplne stratiť všetky tekutiny a prečkať nehostinné obdobie. Jej obživenie a dočasné zastavenie metabolizmu tak prinášajú do inštalácie temporalitu, ktorá sa vymyká definiciám života ako ho zažívame v ľudskej binarite.

Ako tvrdí Rosi Braidotti, posthumanizmus neznamena dehumanizáciu, ale re-konfiguráciu toho, čo znamená byť človekom v pluralitnej a prepojenej biosfére¹¹. Využitie iných ne-ľudských aktérov tak nie je len materiálnym gestom, ale politickým a epistemologickým výrokom: práca s premenlivým, tekutým a zraniteľným materiálom sa stáva aktom vyzdvihnutia ontológie nestálosti. V takomto rámci sa absencia nevníma ako chyba či nedostatok, ale ako súčasť krehkého ekosystému, kde má každé vynechanie svoju stopu.

Zabúdanie ako rezistencia: Etika neprístupu

Pamäť sa v tejto konfigurácii nechápe ako kontinuita, ale ako prerušovanie, ako rytmus strácania a objavovania. Vychádzajúc z práce Elizabeth Grosz, ktorá zdôrazňuje temporalitu ako otvorenosť budúcnosti v nepredvídateľnosti¹², môžeme aj schopnosť zabúdania chápať ako tvorivý akt. Niečo, čo nie je pasívnym úpadkom, ale vedomým (alebo materiálne sprostredkovaným) prerušením prístupu. V tomto zmysle je absencia formou rezistencie – voči linearite, voči totalite poznania, voči fixácii významu.

Neprístupnosť k spomienke tak nie je zlyhaním pamäte, ale jej ochranou pred definitívnym uchopením. Podobne ako nie je možné uchovať všetky archívy, tak aj umenie, ktoré operuje s neprítomnosťou, sprostredkováva možnosť ďalšieho významu cez vyprázdnenie. Tento estetický postoj má aj svoje etické presahy: pracovať s neprístupnosťou znamená uznať limity vlastného poznania a rešpektovať nevedomosť ako legitímnu formu bytia vo svete.

Ako konštatuje Donna Haraway, zostávať s problémom¹³ je spôsobom existencie, ktorá nehľadá riešenie, ale vyžaduje spolubytie. Neprítomnosť sa v tomto zmysle stáva etickou praxou – neukončením, neodpovedaním, nearchivovaním. Tým sa vraciame späť k pôvodnému umeleckému gestu – k slimákovi, ktorý sa pohybuje na mieste, ktoré už v tejto časovej osi neexistuje. Nie ako tragédia, ale ako poetika pohybu v neistote.

¹⁰ Nakagaki et al. 2000 s.472

¹¹ Braidotti, R. 2013, s. 2

¹² Grosz, E. 2004, s.5

¹³ Haraway, D. 1988, s.1

Postlude

Diplomová práca polyfónia absencií tak na prípade mnoholasu, kde každý hlas má rytmickú a melodickú samostatnosť, ukazuje harmonizovanú mnohosť. Každý hlas sa nakoniec konvergentne zbíha. Napriek svojej mnohosti však tieto hlasy nakoniec znejú harmonicky. Tento mnohohlas však nie je žalospev, je ozvenou možností a časovostí. Absencia a jej odlišné aspekty spojené s časovosťou tak znie inštaláciou. V určitom momente sa tak napríklad neprítomnosť diváctva resp. ich ruky sa stáva len medzipriestorom očakávania. Vstup diváctva do inštalácie, je zároveň prácou v procese a zároveň nikdy neukončenou symfonickou skladbou.

Použité zdroje

Bédécarrats, A. et al. (2018). RNA from trained *Aplysia* can induce an epigenetic engram for long-term sensitization in untrained *Aplysia*. *eNeuro*, 5(3).

Bennett, J. (2010). *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham: Duke University Press.

Barad, K. (2007). *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham: Duke University Press.

Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*. Cambridge: Polity Press.

Clough, P. T. (2008). *The Affective Turn: Theorizing the Social*. Durham: Duke University Press.

Derrida, J. (1993). *Spectres de Marx: L'état de la dette, le travail du deuil et la nouvelle Internationale*. Paris: Galilée.

Fisher, M. (2014). *Ghosts of My Life: Writings on Depression, Hauntology and Lost Futures*. Winchester: Zero Books.

Grosz, E. (2004). *The Nick of Time: Politics, Evolution and the Untimely*. Durham: Duke University Press.

Haraway, D. (1988). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575–599.

Haraway, D. (2016). *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham: Duke University Press.

LaBelle, B. (2010). *Acoustic Territories: Sound Culture and Everyday Life*. New York: Continuum.

Nakagaki, T., Yamada, H., & Tóth, Á. (2000). Intelligence: Maze-solving by an amoeboid organism. *Nature*, 407(6803), 470.